

РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.4.01(091):340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.6>

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України;
ORCID: 0000-0002-7168-9488*

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Конституціоналізм: окремі питання еволюції правової думки.

Вказується, встановлення критеріїв оцінки юридичних концепцій залишається однією з невирішених проблем у праві. Їх інтерпретація часто більше залежить від суб'єктивного погляду законодавця чи науковця, ніж від юридичної логіки. Водночас, навіть найдетальніше визначення не може охопити все розмаїття правових відносин і бути універсально застосовним. Тому формулювання точних понять у конституційному праві ускладнюється тим, що теорія і практика національного та міжнародного конституціоналізму ще розвиваються, а їх термінологічний апарат все ще формується.

Зазначається, що поняття «конституціоналізм» міцно закріпилося в сучасному науковому дискурсі. Хоча термін має гуманітарне походження, сьогодні він знаходить застосування і в природничих науках. Проте найчастіше «конституціоналізм» використовується в гуманітарних дисциплінах, особливо в юриспруденції.

Підкреслюється, що більшість сучасних держав мають конституції, які визначають їхню структуру та процедури управління різними сферами життя. Однак наявність конституції не є достатньою умовою для визнання держави конституційною. Конституційність держави не обмежується існуванням основного закону, який

може відображати певний компроміс соціально-політичних сил та встановлювати державний устрій і повноваження органів влади. Навіть якщо цей закон має верховенство над іншими законами і може бути змінений лише особливою процедурою, це не гарантує справжнього конституціоналізму. Таким чином, держава може мати конституцію, але не мати конституціоналізму, і навпаки.

Автори підсумовують, що попри різноманітність моделей конституціоналізму, можна виділити спільні принципи, які характеризують його як правову концепцію:

- 1) Верховенство правових законів, зокрема конституції як основного закону;
- 2) Юридичне забезпечення прав і свобод особи;
- 3) Інституційно-правова організація державної влади з горизонтальним та вертикальним розподілом.

Важливо відзначити, що універсальність цих принципів пов'язана з трансформацією західного суспільства від релігійного світогляду до раціонального світосприйняття. Ця зміна вплинула на уявлення про державу та суспільство, сприяла формуванню класичного ліберального громадянського суспільства та концепції автономної особистості.

Ключові слова: парадигма, сучасний український конституціоналізм, конституційний лад,

конституція, перетворення конституції, конституційне законодавство, конституційно-правова реформа, публічна влада, конституційний транзит, конституційна модель влади.

Byelov D.M., Bielova M.V. Constitutionalism: Selected Issues in the Evolution of Legal Thought.

It is noted that establishing criteria for evaluating legal concepts remains one of the unresolved problems in law. Their interpretation often depends more on the subjective view of the legislator or scholar than on legal logic. At the same time, even the most detailed definition cannot encompass the full diversity of legal relations and be universally applicable. Therefore, formulating precise concepts in constitutional law is complicated by the fact that the theory and practice of national and international constitutionalism are still developing, and their terminological apparatus is still forming.

It is pointed out that the concept of «constitutionalism» has become firmly established in modern scientific discourse. Although the term has humanitarian origins, today it finds application in the natural sciences as well. However, «constitutionalism» is most often used in the humanities, especially in jurisprudence.

It is emphasized that most modern states have constitutions that define their structure and procedures for managing various spheres of life. However, the presence of a constitution is not a sufficient condition for recognizing a state as constitutional. The constitutionality of a state is not limited to the existence of a basic law, which may reflect a certain compromise of socio-political forces and establish the state structure and powers of authorities. Even if this law has supremacy over other laws and can be changed only by a special procedure, this does not guarantee true constitutionalism. Thus, a state can have a constitution but not have constitutionalism, and vice versa.

The authors conclude that despite the diversity of models of constitutionalism, common principles can be identified that characterize it as a legal concept:

- 1) The supremacy of legal laws, particularly the constitution as the fundamental law;
- 2) Legal protection of individual rights and freedoms;
- 3) Institutional and legal organization of state power with horizontal and vertical distribution.

It is important to note that the universality of these principles is associated with the transformation of Western society from a religious worldview to a rational perception of the world. This change influenced the ideas about the state and society, contributed to the formation of

classical liberal civil society and the concept of an autonomous individual.

Key words: paradigm, modern Ukrainian constitutionalism, constitutional order, constitution, transformation of the constitution, constitutional legislation, constitutional and legal reform, public authority, constitutional transit, constitutional model of power.

Постановка питання. Встановлення критеріїв оцінки юридичних концепцій залишається однією з невирішених проблем у праві. Їх інтерпретація часто більше залежить від суб'єктивного погляду законодавця чи науковця, ніж від юридичної логіки. Водночас, навіть найдетальніше визначення не може охопити все розмаїття правових відносин і бути універсально застосовним. Тому формулювання точних понять у конституційному праві ускладнюється тим, що теорія і практика національного та міжнародного конституціоналізму ще розвиваються, а їх термінологічний апарат все ще формується [1, с. 32].

Поняття «конституціоналізм» міцно закріпилося в сучасній науці. Хоча цей термін має гуманітарне походження, сьогодні він знаходить застосування і в природничих науках. Проте найчастіше «конституціоналізм» використовується в гуманітарних дисциплінах, особливо в юриспруденції, де його вживання найбільш інтенсивне [2, с. 25].

Аналіз джерельної бази. Спеціально теорія та історія конституціоналізму в Україні досліджувалася такими вітчизняними ученими, як: А. Георгіца, В. Кампо, А. Крусян, О. Мироненко, М. Орзіх, М. Савчин, І. Словська, Н. Стецюк, П. Стецюк, В. Шаповал, С. Шевчук, Ю. Шемшученко. До окремих проблем формування та теорії конституціоналізму звертаються у своїх дослідженнях такі вітчизняні та зарубіжні вчені: Е. Барендт, Н. Боброва, С. Головатий, В. Журавський, М. Козюбра, І. Кравець, О. Марцеляк, О. Прієшкіна, А. Селіванов, Ю. Тодика, В. Федоренко О. Фрицький, А. Шайо та ін.

Автори ставлять собі за **мету** розглянути категорію «конституціоналізм» крізь призму еволюції історико-правової думки.

Виклад матеріалу дослідження. Насамперед слід зазначити, що сучасні українські автори тяжіють саме до євроконтинентального розуміння конституціоналізму, при якому він розглядається як певне державне утворення, як конституційно-правова реалізація демократичної, соціальної і правової держави у формі республіки. При цьому вони ототожнюють правову державу та конституційну державу (О. Скакун [3, с. 212], М. Цвік, В. Ткаченко, Л. Богачова [4, с. 121], О. Радченко [5, с. 48] та ін.). Правова держава (конституційна держава) – форма

організації державної влади, за якої верховенство в усіх сферах життя належить правовому закону. У правовій державі всі – і державні органи, і громадяни однаковою мірою відповідальні перед законом. У ній реалізуються всі права людини; здійснюється розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову. Тобто це така організація суспільства, де закон і правовий порядок мають пріоритет над державою та іншими інститутами політичної і соціальної влади, а не навпаки. А основні права особи та її соціальна безпека складають зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються та піддаються зміні законним шляхом [6, с. 103].

Тобто конституційна держава розкривається через набір ознак: пріоритет прав людини над законами держави; рівноправність усіх громадян, загальність права, його поширення на всіх громадян держави, її інститути й органи влади; наявність незалежного правосуддя як гаранта дотримання прав людини та законів держави громадянами; пріоритет у державному регулюванні суспільних відносин і процесів методу заборони над методами дозволу; свобода та права інших людей як найважливіший або навіть єдиний обмежувач прав індивіда; розподіл влади держави на законодавчу, виконавчу та судову.

Утім, варто звернути увагу, що в науці конституційного права можна зустріти визначення ще й так званого «уявного конституціоналізму» (історично сформувався на початку 20 ст.) [7, с. 18]. Прикладом існування уявного конституціоналізму може бути Російська держава після 1905 р. Тут конституціоналізм був ілюзорним через слабкість громадянського суспільства. Це дало підставу М. Веберові назвати російський конституціоналізм у 1906 році псевдоконституціоналізмом [8, с. 22].

Характерними рисами цього типу конституціоналізму є: розбіжності між конституційно проголошеним демократичним ладом і реальною практикою управління; злиття всіх видів влади в одному центрі; пріоритет виконавчої влади над законодавчою і судовою; прийняття основних політичних рішень поза конституційно зафіксованою процедурою шляхом її обминання чи фальсифікації; підміна відкритої дискусії закулісною інтригою; офіційна корупція у різних формах; поява бюрократичної буржуазії як особливого керівного класу тощо [9, с. 184–206].

Однією із суттєвих причин цього явища є глибока суперечність між бажаним конституційно вираженим демократичним ладом і реальною практикою управління, що поєднує як демократичні, так і авторитарні тенденції. Важливого методологічного значення при цьому набуває подолання легістського (коли право зводиться до сукупності правових норм) підходу до розуміння прав людини. Тому, зазвичай, прийняття

демократичних конституційно-правових норм ще не знімає питання реальної демократизації суспільства. Відомий український мислитель Б. Кістяківський, порівнюючи закон і право, сприймав їх як партитуру та музику. Принцип верховенства права передбачає розрізнення права й закону, використання права як головного регулятора всіх відносин у суспільстві, зокрема обмеження держави правом.

Крім того, історично можлива ще одна модель конституціоналізму – т.зв. «номінальний конституціоналізм» (сформувався за часів радянської влади) [7, с. 19]. Його головними особливостями є: розрив реальної диктатури та писаної конституції; зрощення права та ідеології; злиття партійних і державних органів; відсутність офіційної опозиції; фіктивність виборів; здійснення державної влади представницькими органами на всіх рівнях; відсутність конституційного регулювання відносин різних гілок влади в сенсі концепції стримувань і противаг тощо [9, с. 482–563].

Як стверджує А. Медушевський, «якщо говорити про номінальний конституціоналізм, то це фактично конституції тільки за назвою, тільки за іменем, вони камуфлюють реальну владу. У всіх радянських конституціях, за винятком останньої 1977 року, взагалі не фігурувала Комуністична партія, яка була реальною владою. І в цьому сенсі це був номінальний конституціоналізм» [10, с. 54].

Політико-правова система конституціоналізму, будучи важливою інституційною та процедурною гарантією становлення, розвитку та функціонування інститутів громадянського суспільства, виступала та виступає як умова побудови правової держави [11, с. 9–11]. Звідси у першій половині та в середині ХХ ст. конституціоналізм як суспільно-політичне явище та доктринальне вчення в країнах з недемократичними режимами (насамперед тоталітарними – фашистським, націонал-соціалістичним, сталінсько-більшовицьким) не визнавався. Зокрема, у радянському державному праві того періоду чи в тогочасній радянській політичній науці насамперед з відомих ідеологічних причин явище конституціоналізму, як правило, або замовчувалось, або подавалось часткового чи свідомо неправдиво. При цьому майже завжди акцентувалось на негативній сутності цього явища та підкреслювалась його належність виключно буржуазному ладу. Наприклад, про «конституціоналізм» писали як про «реакційну течію в політиці та юридичній науці, що визнає конституційну монархію найкращою формою правління» [12, с. 58].

Дещо змінилось ставлення до явища конституціоналізму на формальному рівні у радянській державно-правовій науці в кінці 70-х років ми-

нулого століття. Зокрема, зроблені спроби ввести в науковий обіг як окреме поняття термін «соціалістичний конституціоналізм» («радянський соціалістичний конституціоналізм»). Було запропоновано розглядати «радянський конституціоналізм» як комплексне поняття, що вміщує в собі: по-перше, систему певних знань, поглядів (конституціоналізм як теорія, ідеологія, форма вираження об'єктивної дійсності); по-друге, суспільно-політичний рух (головним питанням якого є конституція, досягнення на її основі певних класових цілей, задоволення класових інтересів); по-третє, певний стан суспільних відносин (який досягається в результаті точного дотримання конституційних приписів). При цьому елементами системи «радянського конституціоналізму» стали: а) соціально-економічні політичні відносини, що утворюють фактичну конституцію радянського суспільства; б) чинне радянське конституційне законодавство; в) конституційно-правові відносини; г) конституційна правосвідомість радянських громадян і народу в цілому; д) конституційну законність; е) конституційний правопорядок [13, с. 34].

Однак ці ідеї та погляди навіть у такому надто поверховому та достатньо віддаленому від класичного уявлення про конституціоналізм варіанті, так і не здобули належного сприйняття в колишньому Радянському Союзі і фактично до початку горбачовської «перебудови» (друга пол. 80-х років ХХ ст.) радянська правова парадигма залишалася тоталітарною за сутністю та, відповідно, повною протилежністю парадигмі конституціоналізму (не визнання розподілу влади, парламентаризму, місцевого самоврядування, примату прав людини, конституційної юстиції та ін.) [14, с. 172].

Слід зазначити, було б помилковим вважати, що діяльність людей, пов'язана головним чином із задоволенням загальнозначущих потреб, і тому саме вони переважно реалізують себе в політиці. Насправді, абсолютна більшість індивідів зайняті задоволенням найрізноманітніших інтересів і потреб, у тому числі чисто індивідуальних, сферою реалізації яких є повсякденне життя. У ньому дії індивідів мають спонтанний та стихійний характер і є відображенням їхнього прагнення до автономії та незалежності від колективного життя. Повсякденне життя індивідів, його первинні форми складають сферу громадянського суспільства. Проте різноманіття повсякденних потреб і первинних форм їх реалізації потребує узгодження та інтеграції устремлень індивідів і соціальних груп з метою забезпечення цілісності та прогресу всього суспільства. Рівновагу та взаємозв'язок суспільних, групових та індивідуальних інтересів здійснює держава за допомогою управлінських функцій. Отже, глобальне суспільство, тобто всеохоплююча

людська спільність, складається з громадянського суспільства та держави.

Громадянське суспільство та конституціоналізм – це соціальні універсалиї, ідеальні типи, що відображають різні сторони та стани життя суспільства, що протистоять одне одному. Громадянське суспільство становить сферу абсолютної свободи приватних осіб у взаєминах один з одним. За визначенням французького конституціоналіста Ж-Л. Кермона, «громадянське суспільство складається з множинності міжособистісних стосунків і соціальних сил, які об'єднують дане суспільство чоловіків і жінок без безпосереднього втручання та допомоги держави» [15, р. 194].

Відзначимо, діалектика загального та приватного інтересу як відображення взаємозв'язку порядку та стихійності, необхідності та свободи затребувала відповідний режим відносин суспільства та держави в рамках західної цивілізації. Зростаючи на цінностях греко-римської цивілізації і заповідях християнства, режим конституціоналізму спочатку виходив з критики влади, пошуку помірних форм політичної організації суспільства. Абсолютній владі одноособного правителя протиставлялася ідея народовладдя. Однак терор якобінської диктатури в часи Великої Французької революції дискредитував ідею народовладдя. Вона стала ототожнюватися з тиранією більшості, зі способом виправдання безмірності влади народу, можливістю досягання більшості на життя людини та її свободу і власність. Історичний досвід засвідчив, що однаково небезпечна як абсолютна монархія, так і тиранія більшості. Необхідно було визначити межі державної влади, які були б достатні як для забезпечення стабільності та порядку, так і гарантій прав і свобод громадян.

Принцип обмеженості будь-якої влади був сформульований ліберальним діячем епохи реставрації Б. Констаном. Зміст цього принципу полягав у тому, що не повинно бути ніякої необмеженої влади на землі – ні влади народу, ні тих, хто називає себе його представниками, ні влади монарха, ні влади закону, який повинен бути укладений у ті ж межі, як і сама влада, що його дає [16, с. 197].

Наближення до розуміння конституціоналізму в історії політико-правової думки було пов'язане із застосуванням акценту в аналізі влади з її характером – монархічна, релігійна, народна влада на відносини влади з людиною. Це релевантно простежується в обґрунтуванні права народу на непокору та тираноббивство в разі порушення монархом християнських заповідей.

Після тривалих пошуків способів обмеження державної влади людство зупинилося на праві. Цілком очевидно, що передумови появи тиранічних, деспотичних режимів, укладені в тому

числі і в особистих якостях тих людей, які володіють важелями влади. Саме право дозволяє обмежити вплив суб'єктивного (особистісного) фактора в управлінні державою. Згідно з П. Ейделбергом, автором відомої праці «Філософія американської конституції», якщо «правління людей» – це правління тимчасових інтересів і стратегій, що супроводжується нововведеннями, імпровізаціями та змінами, то «правління закону», навпаки, керується законними тимчасовими принципами та цілями, як одним з найголовніших джерел права [17, р. 234]. Право органічно пов'язане з державою, тому має необхідні ресурси для обмеження державної влади.

«Обмеження правом» також означає, що уявлення про право, які лежать в основі законодавчості, адміністрування, судочинства, тобто здійснення державної влади, підпорядковані ідеології невідчужуваності прав людини, згідно з якою державна влада обмежується правами людини. По суті, конституціоналізм, що спирається на уявлення про природне право, природні права людини, має на увазі, перш за все, пріоритет права щодо найавторитетніших законодавчих звичаїв, і з цієї точки зору наявність писаної конституції як основного закону не служить необхідною умовою для обмеження державної влади правом. Мова йде в першу чергу про країни загального права, де принципи права, незалежно від наявності писаної конституції, служать джерелом формально-юридичних гарантій свободи, самостійності, власності [1, с. 121].

У сучасному розумінні конституціоналізм трактується насамперед як пов'язаність державної влади правом, а конституція виступає формою основоположного узаконення правового характеру організації і функціонування влади в її відносинах із суб'єктами громадянського суспільства, оскільки специфіка обмеження залежить від особливостей правової системи конкретної країни.

Як відомо, право є продуктом історичного розвитку і в процесі свого формування зазнавало на собі вплив різних чинників: економічних, національних, соціальних, психологічних, культурних і т.д. Цей вплив породжував певний тип праворозуміння, тобто ставлення людини до правових інститутів і формував певні відносини держави, особи, суспільства. Ці відносини, що стосуються основ організації і функціонування держави та суспільства, а також правового статусу особи складають зміст конституційно-правових відносин. Отже, відмінності в конституційно-правових відносинах, що пояснюють існування різних варіантів конституціоналізму, обумовлені приналежністю до тієї чи іншої правової системи, тобто певного типу праворозуміння.

Отже, реальний вплив на суспільство ство-

рює не сама конституція, а конституційна система. Ця система складається, по-перше, зі ставлення суспільства до конституції, по-друге, зі зразків поведінки та інститутів, що створені навколо конституції. Якщо зазначені складові не відповідають конституційним положенням, то і сама конституція перетворюється на збірку порожніх декларацій. Важливим є розуміння та сприйняття суспільством цінностей конституціоналізму, а не декларацій конституції [18, с. 259]. Конституціоналізм органічно пов'язаний зі сформованою ним політичною системою, і лише цей взаємозв'язок дозволяє говорити про реальну демократію.

Висновки. Отже, розуміння конституціоналізму значною мірою формувалося під впливом соціокультурних традицій конкретних спільнот. Ці традиції визначали уявлення про державу, свободу, ціннісні пріоритети та характер взаємодії між особою і владою. Відтак, первісне значення терміну «конституціоналізм» як політико-правового принципу обмеження державної влади конституцією набувало додаткових нюансів у різних культурних контекстах.

Попри розбіжності між різними моделями конституціоналізму, можна виділити спільні засади, що характеризують його як правовий принцип: 1) Пріоритет правових законів, зокрема конституції як основного закону; 2) Юридичне забезпечення прав і свобод індивіда; 3) Інституційно-правова структура державної влади (горизонтальний та вертикальний розподіл).

Важливо відзначити, що універсальність цих принципів пов'язана з переходом західного суспільства від релігійного світогляду до раціонального світосприйняття. Ця трансформація змінила уявлення людей про державу та суспільство, сприяла формуванню класичного ліберального типу громадянського суспільства та появі концепції автономної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. В. Березний: РК «Євро-стандарт», 2011. 400 с.
2. Белов Д.М. Конституційний лад, як основний елемент конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2011. Випуск 17. С. 24–28.
3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
4. Загальна теорія держави і права / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право. 2002. 432 с.
5. Радченко О.І. Концепція конституційної держави: історико-правовий вимір.

- Право і безпека. Науковий журнал.* 2010 (37). № 5. С. 45–49.
6. Белов Д.М. Реформування конституційного ладу: позитиви та негативи. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 1. С. 101–105.
 7. Словська, І.Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку. *Дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук спец. : 12.00.02 – «конституційне право».* К., 2004. 211 с.
 8. Вебер М. Ідея соціалізму. *Журнал соціології і соціальної антропології.* Том II, 1993. № 3. С. 22–25.
 9. Медушевский А.Н. Демократія і авторитаризм: конституціоналізм в порівняльній перспективі. 1997. 650 с.
 10. Медушевский А.Н. Теорія конституційних циклів. М., 2005. 231 с.
 11. Історія конституціоналізму XVII–XVIII вв. 1983. 441 с.
 12. Белов Д.М. Парадигма конституціоналізму: теоретичні питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2012. Випуск 18. С. 57–60.
 13. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму: правова сутність та зміст. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки».* 2012. № 4 (Частина I). С. 32–35.
 14. Стецюк П. Про дифініцію категорії «конституціоналізм». *Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична.* 2004. Вип. 39. С. 171–180.
 15. Jean-Louis Quermonne. *Les vegimes politiques occidentaux.* Ed. Du Seuil. 1986 p.
 16. Констан Б. Об узурпації. О свободі. Антологія західно-європейської класическої ліберальної думки. 1995. С. 197–248.
 17. Eidelberg P. *The philosophy of the American constitution: A reinterpretation of the intentions of the founding fathers.* Lanham (N. Y.), 1985.
 18. Бутко І.П. Основний Закон СРСР. Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю. Шемшученко (голова та ін.). Том 9: Юридична наука радянської доби. К.: «Юридична книга». 2004. 848 с.